

Ключевые слова: архитектурный стиль, собор, церковь, костел, келии, фасад, интерьер, оформление, реставрация, реконструкция.

HISTORICAL AND ARCHITECTURAL CHARACTERISTICS OF MONASTERIES OF VOLYNIA

Olexandr Lesyk

Annotation. The article analyses architecture of monasteries of the region, their variety and style characteristics, as well as development of Volyn school for ecclesiastical architecture.

Key words: architectural style, cathedral, church, cells, facades, interiors, finishing, restoration, reconstruction.

УДК

Ольга Пламеницька

доцент НАОМА

Комплекс північно-західних прибрамних укріплень Старого замку в Кам'янці-Подільському

Анотація. У статті висвітлено питання актуальності дослідження фортифікацій України в аспекті вивчення організації оборони прибрамних укріплень середньовічних замків, фортець та міст. Розглянуто особливості функціонально-просторової структури та хронологічної еволюції трьох найдавніших міських брам Старого замку Кам'янці-Подільського, які слугували основним в'їздом до міста. Просторово складна і хронологічно багатощарова система прибрамних укріплень, що функціонувала впродовж XVII століття, не має аналогів у європейській фортифікації.

Ключові слова: фортифікація, Кам'янець-Подільський, Старий замок, брама, комунікація.

У середньовічній фортифікації особливу роль відігравала організація укріплених в'їздів до замків, фортець та міст, брами яких були найвідповідальнішими ділянками у системі оборони. Розпланувально-просторову, функціональну та архітектурно-інженерну структуру прибрамних укріплень визначали два чинники — топографія місцевості й тактика оборони. За часів Середньовіччя сформувалася різноманітна типологія замкових та міських брам — починаючи від замаскованих отворів у оборонних мурах і закінчуючи складними системами прибрамних споруд (барбаканів, захабів) та надбрамних фортифікацій, оснащених герсами, зводними мостами тощо.

Питанню функціонально-просторової організації брам та прибрамних укріплень середньовічних фортифікаційних комплексів і міст, попри

типологічне розмаїття їх, в Україні досі не присвячено жодного спеціального дослідження. Втім, досвід вивчення в'їзних укріплень переконує, що на українських теренах, які перебували у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського, не лише застосовувалися передові для свого часу фортифікаційні рішення, але й народжувалися архітектурні винаходи та інженерні новачки, які почасти не мають аналогів у західноєвропейській *architectura militaris* [1].

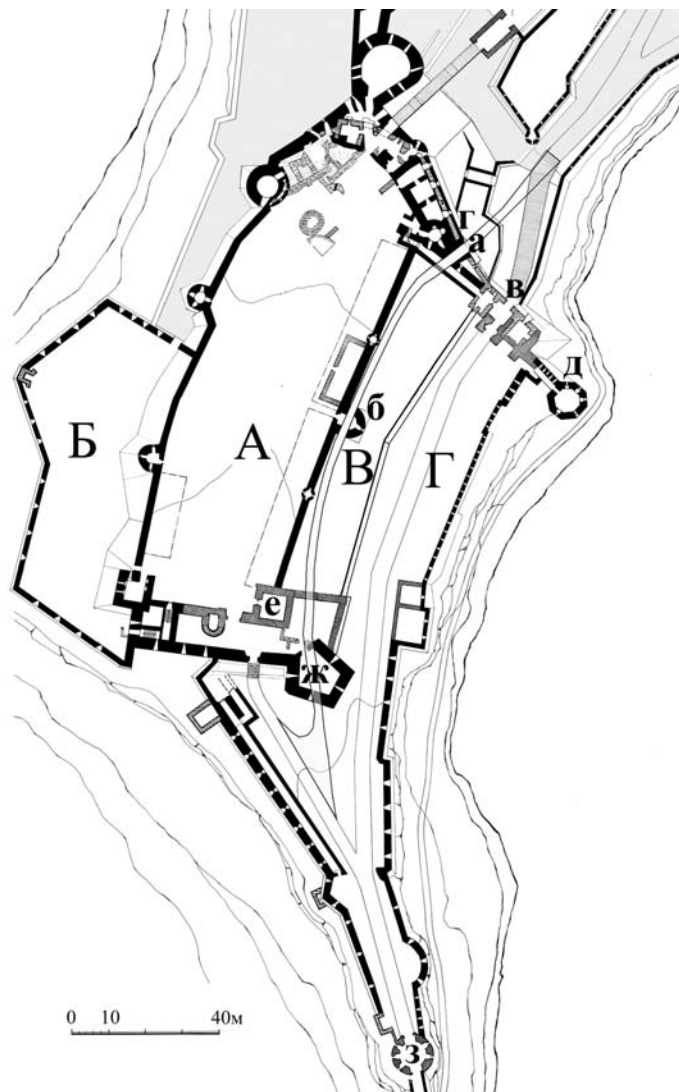
В аспекті проблематики в'їзних укріплень місто-фортеця Кам'янець-Подільський являє особливий інтерес. До системи його фортифікацій входило 22 брами, зведені в період II–XVIII ст. (основна частина — в XIV–XVIII ст.). Найдавніший в'їзд, що проходив повз Старий замок та через Замковий міст, захищали сім брам, серед яких на особливу увагу заслуговують три, що належать до північно-західних та північних укріплень замку.

Старий замок розташований на трьох терасах видовженого в напрямку північний захід — південний схід [2] скелястого мисоподібного пагорбу заввишки близько 30 м, що гострим кутом підходить до Замкового мосту. Середню, верхню терасу займає головний двір замку, оточений оборонними мурами та десятьма баштами (іл. 1: А), нижню південну терасу — Південна батарея, що постала в середині XVI ст. (іл. 1: Б). До північного замкового муру прилягає кам'яно-земляна Північна батарея заввишки 7 м (іл. 1: В), зведена 1791 р. на стрімкому схилі між верхньою та нижньою терасами (іл. 1: Г). Остання обмежена по краю скелі оборонними мурами. Попри те, що нині цю територію не включають до Старого замку, за часів Середньовіччя вона, разом зі стрімким схилом, вважалася його частиною, фігуруючи під назвою “Пригородок”.

Роль південних та північних укріплень замку була різною. Південні укріплення були розраховані на обстріл протилежного плато Татариськи, відділеного від замкового мису глибокою ущелиною. Північні укріплення, які захищали дорогу до міста, що йшла уздовж Пригородку, включали північний мур, що сполучав башти Рожанку (іл. 1: г), Лянцкоронську (іл. 1: б) та Нову Східну (іл. 1: ж), а також дві малі настінні вежі-бартизани, поставлені між ними.

Західна брама Пригородка (іл. 1: в) була головною міською брамою. Її спорудив у 1540-х роках архітектор Іюб Претфус як “нову браму” (“brona nowa”) під час реконструкції замку. Одночасно він проклав уздовж Пригородка “нову дорогу” (“droga nowa”; “nova via”), вирівнявши у скелі площадку завдовжки 146 ліктів (84 м) та завширшки шість ліктів (3,45 м) на глибину чотирьох ліктів (2,3 м) [3].

Оскільки археологічно доведено існування замку щонайпізніше з XII ст., а в основі його укріплень виявлено залишки давніших (II–III ст. н.е.) мурів і веж [4], виникає закономірне питання — де перед реконструкцією І. Претфуса проходила дорога і де знаходилася стара брама, названа в “Реєстрі” замку 1544 р. “старою пільною брамою до Пригородка” (“brona z pola stara w przygródek”), а в більш ранньому “Інвентарі” 1494 р. —

Іл. 1. Розпланувально-топографічна структура Старого замку:

А — головний двір; Б — нижня південна тераса; В — Північна батарея; Г — нижня північна тераса (“Пригородок”); а — місцерозташування старої Пільної брами; б — надбрамна башта Лянцкоронська; в — нова Пільна брама; г — башта Рожанка; д — башта Водна; е — башта Чорна; ж — башта Нова Східна; з — надбрамна башта на Замковому мості.

Опрацювала О. П л а м е н и ц ь к а

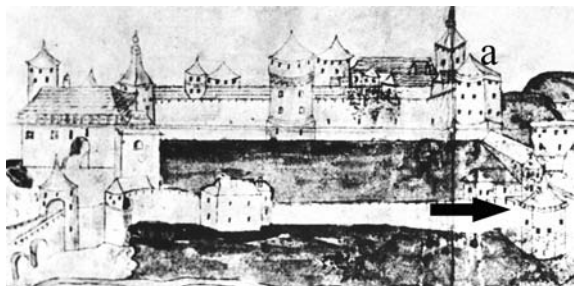
“Пільною брамою” (“*valva campestri*”) [5]. Не менш цікаво встановити архітектурний вигляд обох брам.

Через особливості топографії замкового мису дорога повз замок могла проходити лише з його північного боку, через Пригородок. Як свідчить “Реєстр”, у 1540-і роки дорогу, протрасовану від “нової” брами по нижній терасі в бік Замкового мосту (іл. 1: з), вирубували у скелі, отже до цього часу нижня тераса була мало придатною для комунікації. “Реєстр” 1544 р. та “Інвентар” 1613 р. [6] відносять “стару Пільну браму” до ділянки між наріжною баштою Рожанкою та “ноюю” брамою [7]. Відтак, єдиним місцем розташування старої Пільної брами та давньої дороги залишається схил між нижньою терасою мису, північним оборонним муром Старого замку та західним муром Пригородка (іл. 1: а) [8].

Північно-західні укріплення включали наріжну північно-західну башту Рожанку на верхній терасі мису, нову Пільну браму на нижній терасі та Водну башту на нижньому березі каньйону р. Смотрич (іл. 1: в, д). Їх сполучав західний оборонний мур, який перетинав Пригородок. Дотепер збереглися башти Рожанка і Водна, натомість Пільна брама та мур у межах нижньої тераси втрачені. У кращому стані дійшли північні укріплення замку: збереглися башти Лянцкоронська та Нова Східна, північний оборонний мур, а також одна з двох настінних веж-бартизан — Комендантська на мурі між Рожанкою та Лянцкоронською. Обидві системи укріплень — північну та північно-західну — сполучала башта Рожанка.

За архівними джерелами можна простежити зміни в архітектурі північних та північно-західних укріплень замку від середини XVI ст. до кінця XIX ст. У 1540-і рр. Іоб Претфус збудував на північно-східному кінці північного мурі, поряд з давньою наріжною північно-східною баштою Чорною, башту “Нову” (Нову Східну), а на нижній терасі, на лінії західного мурі “Пригородку” — “нову” браму (Пільну), до якої спорудив міст через широкий замковий рів. Уявлення про вигляд цього оборонного вузла дають рисунок 1651–1671 рр. та мідьорит Ц.Томашевича 1673 р. (іл. 2). В комплексі північно-західних укріплень було збудовано також підземну комунікацію, що з’єднала замковий двір з криницею у башті Водній, яка постачала замок водою [9].

З останньої чверті XVII ст. розпочалися руйнації укріплень. 1672 р. було зруйновано башту Чорну, і наріжною баштою замку стала Нова Східна. Наприкінці XVIII ст. північні мурі між баштами Рожанкою та Новою Східною через пошкодження понизилися на 3–4,5 м, зникла настінна бартизана на мурі між Новою Східною та Лянцкоронською баштами [10]. У 1770-х рр. було реконструйовано нову Пільну браму, над якою спорудили земляну батарею, а східний фасад брами, яка отримала назву “Королівської”, прибрав барокових форм. 1791 р. до північного боку замку та західного мурі Пригородка примкнула тенального абрису кам’яно-земляна Північна батарея завдовжки близько 140 м, яка поглинула схил Пригородка разом з давнішими укріпленнями [11]. Остаточну деградацію північно-західних середньовічних фортифікацій довершило

Іл. 2. Північні та північно-західні укріплення за іконографією XVII ст.: *вгорі* — рисунок замку 1651 р. (фрагмент); *внизу* — мідьорит Ц.Томашевича 1673 р. (фрагмент); *а* — башта Рожанка; стрілкою показано нову Пільну браму.

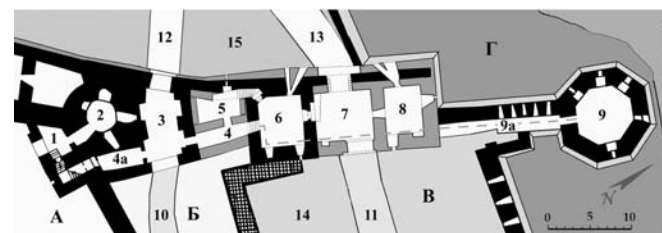
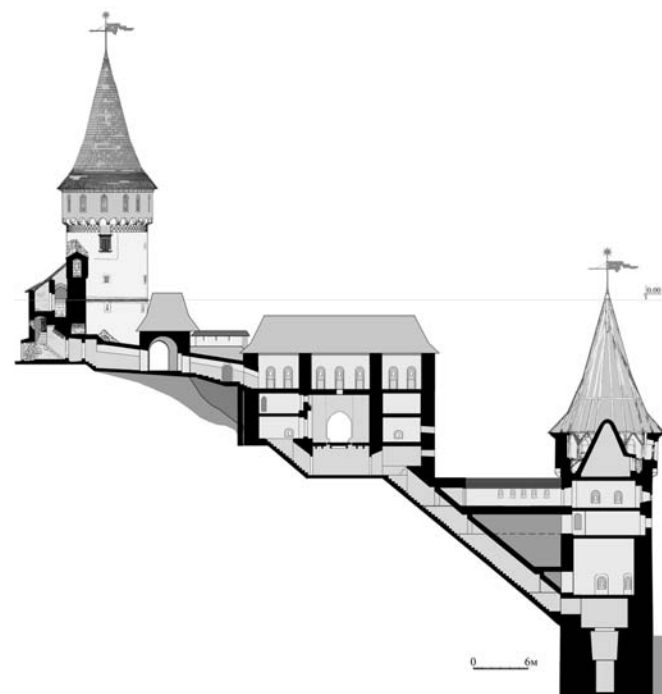
сформувалася шляхом прибудови двох нових об'ємів до давніших (II–III ст.) укріплень — західного оборонного муру Пригородка та примикаючої до нього прямокутної вежі (згадуваної в “Реєстрі” 1544 р. як “Стара Рожанка” а в описі 1494 р. як “Пільна”). Вежа сформувала південну частину брами, центральна частина якої була проїзною (іл. 3) [14].

В “Реєстрі” 1544 р. зазначено, що в процесі будівництва нової Пільної брами було потовщено давній західний мур, який *“впав через погане мурування, оскільки від фундаменту був вузьким, а нагорі ширшим; який знову від фундаменту від скелі змуровано на 46 ліктів [26,3 м. — О.П.], на ширину 4 лікті [2,3 м. — О.П.], а у висоту на 32, 5 лікті [18,7 м. — О.П.]”* [15]. Вказана в описі висота муру — 32, 5 лікті (18,7 м) — свідчить, що він піднімався від самого дна оборонного рову. За “Реєстром” 1544 р. з боку Пригородка до муру, між баштою Рожанкою та бровкою скелі, було прибудовано кілька споруд: дві брами, лазню, вежу, помешкання брамника, вартових та підстарости, а також таємний хід. “Нагорі”, на верхній терасі, впритул до башти Рожанки, була *“брама з поля стара до пригородку... здавна відома і збудована, в якій є помешкання брамника та іншої сторожі”* [16].

засипання західного замкового рову разом з мостом, руйнація 1876 р. Королівської брами, перетворення Північної батареї на сад. “Пригородок” було виключено зі складу замку, а давня дорога стала транзитною транспортною магістраллю.

Встановити будівельну еволюцію північних та північно-західних в'їзних укріплень до середини XVI ст. допомогли натурні дослідження, проведені в 1979 р. Є. Пламеницькою [12] та у 2007–2010 рр. авторкою цих рядків [13].

За даними архітектурно-археологічних досліджень 1979 р., “нова” Пільна брама,

Іл. 3. Північно-західні укріплення Пригородка та Пільної брами в середині XVI ст. *Вгорі* — переріз північ-південь; *внизу* — план ділянки між баштами Рожанкою та Водною (б):

А — замковий двір; Б — схил Пригородка; Г — берег р. Смотрич. Пунктиром показано напрямок підземного ходу-тайника; 1 — башта Ружицька; 2 — башта Рожанка; 3 — стара Пільна брама; 4 — сїни ходу-тайника; 4а — хід із Пільної брами до башти Ружицької; 5 — лазня; 6 — вежа Стара Рожанка (в 1494 р. — Пільна) — південна частина Пільної брами; 7 — центральна надбрамна частина Пільної брами; 8 — північна частина Пільної брами; 9 — башта Водна; 9а — продовження підземного ходу-тайника до башти Водної; 10 — стара дорога; 11 — нова дорога; 12 — старий міст; 13 — новий Пільний міст; 14 — схил; 15 — рів.

Реконструкція О. Пламеницької за описами 1544 та 1613 рр.

Ця стара Пільна брама і є згадуваною в описі 1494 р. “пільною брамою” (“*valva campestris*”). Вона знаходилась у двоярусній надбрамній споруді, яка примикала з внутрішнього боку до західного напільного муру та з півночі — до башти Рожанки (іл. 3, № 3); з замковим двором брама з’єднувалась склепінчастим коридором та отвором у північному замковому мурі (іл. 3, № 4а). Помешкання брамника і вартових знаходились над брамою. На північ від неї, нижче по схилу, було “*відсипано місце, на якому лазня тонким муром змурована*” [17] (іл. 3, № 5). Як свідчить опис, лазня мала розміри 8,5 x 9,5 ліктів (4,9 x 5,5 м). Оскільки вона стояла на стрімкому схилі, під її північну стіну було підведено три муровані стовпи заввишки 12 ліктів (6,9 м). Перед лазнею зі сходу, з боку Пригородка, були сіни (іл. 3, № 4), з яких через білокам’яний портал входили до розташованої нижче по схилу вежі Старої Рожанки [18] (іл. 3, № 6). Саме вона сформувала південну частину нової Пільної брами. Як випливає з тексту, вежа була настільки пошкоджена і “загаджена” (“*zapługawiona*”), що за наказом Претфуса з неї вибрали землю на глибину 9 ліктів (5,2 м) [19] — на висоту двох ярусів. Це свідчить про те, що вежа тривалий час не використовувалася, отже була дуже старою.

Такими були споруди, що розташувалися ланцюжком по схилу при стародавньому мурі між баштою Рожанкою та вежею Старою Рожанкою.

Нова Пільна брама в плані становила прямокутник (8x21 м) і мала тричастинну структуру: надбрамну частину фланкували два симетричні об’єми, з яких південний сформувала реконструйована І.Претфусом вежа Стара Рожанка. Центральна проїзна частина брами була триярусною (іл. 3, № 6, 7, 8). Проїзд (№ 7) замикався з обох боків брамами і прострілювався через отвір у склепінчастому перекритті. Під проїздом знаходився підземний ярус з підйомним механізмом зводного мосту [20]. Для влаштування цього ярусу І. Претфус зробив фундамент під брамою завглибшки 16 ліктів (9,2 м) та потовстив стародавній (дако-римський) мур, що виходив у рів. У симетричній до вежі Старої Рожанки північній частині брами (№ 8), прибудованій до стародавнього муру з заглибленням фундаменту на 10 ліктів (5,76 м), на першому ярусі знаходилося помешкання підстарости; під ним був хід-тайник до башти Водної (іл. 3: № 9) [21]. Брама не виступала за лице стародавнього західного муру. Верхній ярус над проїздом призначався для обстрілу дороги і мосту (їх виразно зображено на мідьориті Ц. Томашевича).

Інвентар 1613 р. [22] фіксує зміни, що відбулися на ділянці після 1544 року [23]. На місці двоярусної старої Пільної брами утворили дві комори — верхню та нижню, а замість колишньої лазні — “кімнатку муровану”. Перед нею ще з часів існування лазні залишилися сіни, з яких східцями (іл. 3, № 4) спускалися вниз, до Старої Рожанки (“*wschodki na dół do baszty*”), а також піднялися вгору, у протилежний бік — до башти Ружицької (іл. 3, № 1), названої в описі “Надвірною” (“*baszta Dziedzińcowa*”).

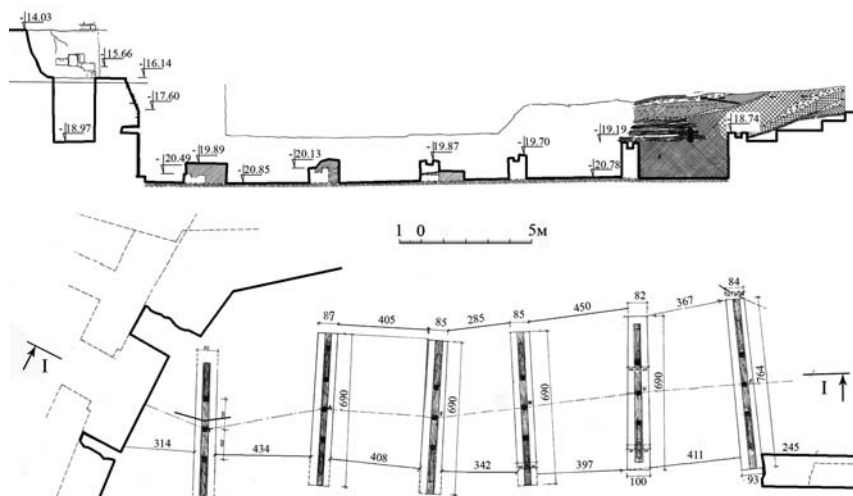
З боку міста Пільна брама мала ворота, над якими у другому ярусі були “ізбиці” [24] — дерев’яні галереї, з яких вели обстріл дороги. У цьому ж

ярусі, над центральною та північною частинами брами, були сіни, кухня, кімната й комора. Через сіни та по верху муру з зубцями з Пільної брами можна було потрапити до башти Водної, в якій здійснювали забір води з річки через спеціальний канал.

Пільна брама, окрім основної функції, була важливою вогневою позицією, а також виконувала функцію комунікаційного коридору між головним замковим двором і баштою Водною, перепад висот між якими становив 30 м. Складна просторова вертикальна комунікація між верхньою терасою замкового мису та нижнім берегом каньйону р. Смотрич, яка включає систему водопостачання, а також низку оборонних споруд, що захищали головний замковий рів, належить до унікальних фортифікаційних рішень в європейській *architectura militaris* передусім з огляду унікальності топографічної ситуації та поєднання інженерно складних функцій. Ця система почала формуватися ще на світанку історії міста, коли оборонний мур II–III ст. перетнув замковий мис. В умовах складної топографії відбувалися наступні модернізації системи захисту нижньої тераси мису, по якій могла проходити первісна дорога. З’ясування місцезнаходження дороги, синхронної до появи дако-римського муру — справа майбутніх досліджень. Втім, неодноразові перебудови й добудови спричинилися до втрати інтегральності конструкції укріплень на цій ділянці. Зокрема привертає увагу нотатка ревізора в 1613 р. про те, що “*рама вся тріснула і валиться вниз до річки зі скелі, потребує великих коштів і швидкого порятунку, оскільки вже майже загрожує руйнацією*” Очевидно, вже невдовзі відбувся ремонт, а можливо і перебудова споруди, яка простояла до 1876 р., коли була цілеспрямовано зруйнована.

Перед Пільною брамою був звідний міст; він становив останню секцію стаціонарного мосту завдовжки 30 м через замковий рів. Залишки цього мосту, зображеного на мідьориті Ц. Томашевича (див. іл. 2) було виявлено при розкопках замкового рову. Попри те, що міст описується як дерев’яний, його конструкція була змішаною: на шести невисоких мурованих пілонах завширшки близько 0,85 м і завдовжки 6,9–7 м, поставлених у рові з інтервалом від 3,4 до 4,1 м, стояли опори-зруби (“ізбиці”), які несли мостове полотно (іл. 4). Перевагою такої конструкції було те, що вона могла бути швидко демонтована перед наступом ворога, і рів завглибшки 5 м перетворювався на істотну перешкоду. Вісь мосту була ламаною відповідно до топографії ділянки на повороті дороги перед Пільною брамою. Правдоподібно, що в період реконструкції замку Іобом Претфусом обидві Пільні брами — стара і нова — існували одночасно. Але вже невдовзі, як свідчить опис 1613 р., стару Пільну браму переробили на комори.

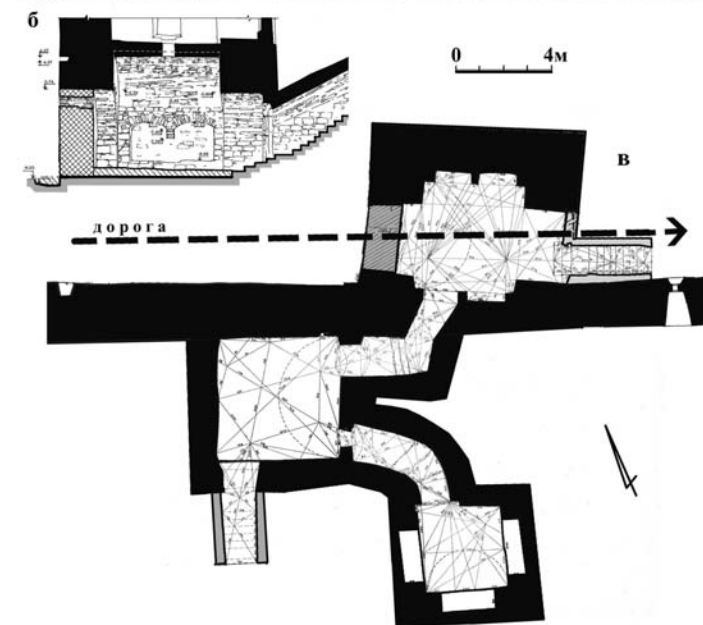
Детальний опис споруд, що формували північно-західні укріплення замку, дозволяє хронологічно атрибутувати окремі складові в’їзного оборонного вузла і встановити точне місцезнаходження старої Пільної брами. Вона знаходилась у західному оборонного муру Пригородка, впритул до башти Рожанки, на краю верхньої тераси замкового мису (див. іл. 3,

Іл. 4. Архітектурно-археологічні залишки Пільного мосту в замковому рові.
Вгорі — переріз; внизу — план. За дослідженнями Є. П'яменицької 1979 р.

№ 3). Висловлене нами раніше припущення щодо трасування давньої дороги попід північним оборонним муром замку [27] ґрунтувалося на низці особливостей, виявлених в 1974 р. під час досліджень ділянки Північної батареї між баштами Лянцкоронською та Рожанкою [28]. У підвальному прямокутному в плані ярусі башти Лянцкоронської простежується структура, характерна для надбрамних башт. Так, у західній та східній стінах знаходяться два наскрізні готичні аркові отвори заввишки близько 3,6 м, пізніше замуровані на відмінному будівельному розчині і засипані ззовні під час спорудження батареї (іл. 5). У протилежних північній та південній стінах приміщення зроблені аркові ніші, які зазвичай влаштовують у надбрамних баштах обабіч проїзду. У коробовому склепінні над проїздом знаходиться отвір машикуля, призначений для обстрілу проїзду згори. Приміщення брами сполучається складної форми переходом з підвалом будинку, прибудованого до північного муру з боку замкового двору. Всі вищеописані особливості промовляють на користь того, що башта Лянцкоронська виконувала надбрамну. При спорудженні 1791 р. Північної батареї давню дорогу було засипано, відтак рівень денної поверхні значно піднявся, проїзний ярус башти перетворився на підземелля, а бійниці нижнього рівня в північному оборонному мурі частково опинилися над сучасною денною поверхнею (далі СДП).

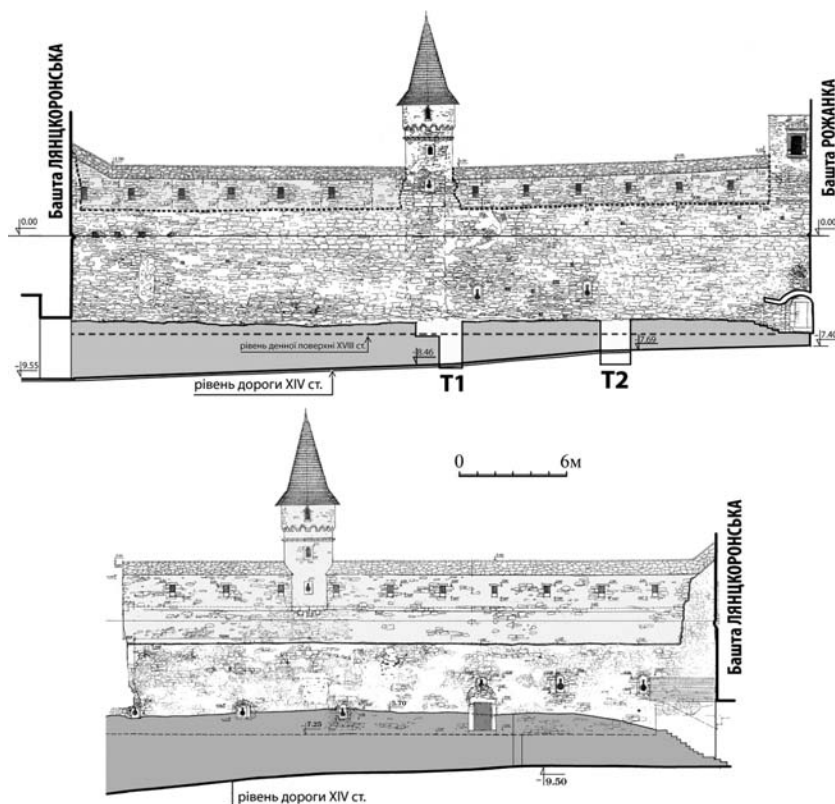
У 2007–2008 рр. авторкою проводилися архітектурно-археологічні дослідження Північної батареї для розроблення проекту реставрації. Для перевірки наявності в культурному шарі Північної батареї, попід

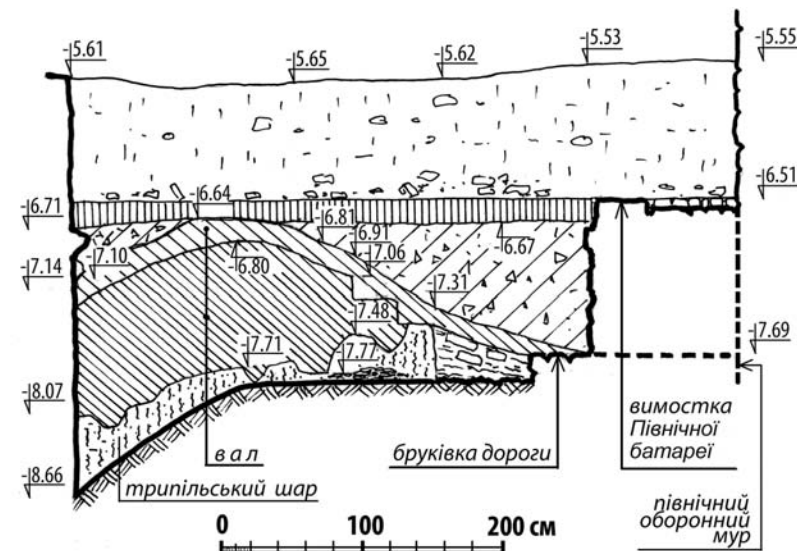
Іл. 5. Підвальный ярус башти Лянцкоронської:
а — внутрішній вид (фото О. П'яменицької); б — переріз схід-захід; в — план.
За обмірами Л. Лернера, С. Буркацького, О. П'яменицької. Пунктиром показано трасування давньої дороги

північним муром замку, залишків дороги було проведено спеціальну археологічну розвідку [29]. У двох розвідувальних траншеях (Т1 та Т2) на ділянці оборонного муру між баштами Рожанкою та Лянцкоронською на позначках -7.69 та -8.46 [30] (відповідно на глибині 2,3 м та 3,2 м від СДП) було виявлено вимощене бруківкою дорожнє полотно (іл. 6), що проходило вздовж північного оборонного муру [31]. Отже, дорога йшла

з пониженням близько 5% на схід — у напрямку від башти Рожанки до Лянцкоронської. Бійниці нижнього бойового ярусу в північному оборонному мурі замку знаходились на висоті близько 4 м над рівнем дороги, рівень якої у башті Лянцкоронській відповідав позначці -9.25 м (4,0 м від СДП Північної батареї). На виїзді з башти дорога продовжувала понижуватися: це впливає з факту послідовного пониження рівнів бійниць на відтинку муру, що відходив від башти в напрямку на схід, до башти Чорної та Нової Східної. Орієнтовний рівень давньої дороги у східній частині Північної батареї, на відстані 23 м на схід від башти Лянцкоронської, за умови розташування бійниць на аналогічній висоті над дорогою, мав становити -11.6 м. Це кореспондується з отриманими Є. Пламеницькою 1968 р. даними щодо рівня материкової скелі біля

Іл. 6. Рівень дороги XIV (XIII ?) століття за даними археологічної розвідки Л. Виногородської 2008, 2010 рр. Реконструкція О. Пламеницької

Іл. 7. Стратиграфія давньої дороги та валу у розвідувальній траншеї Т1 на Північній батареї. Обмірна фіксація О. Пламеницької

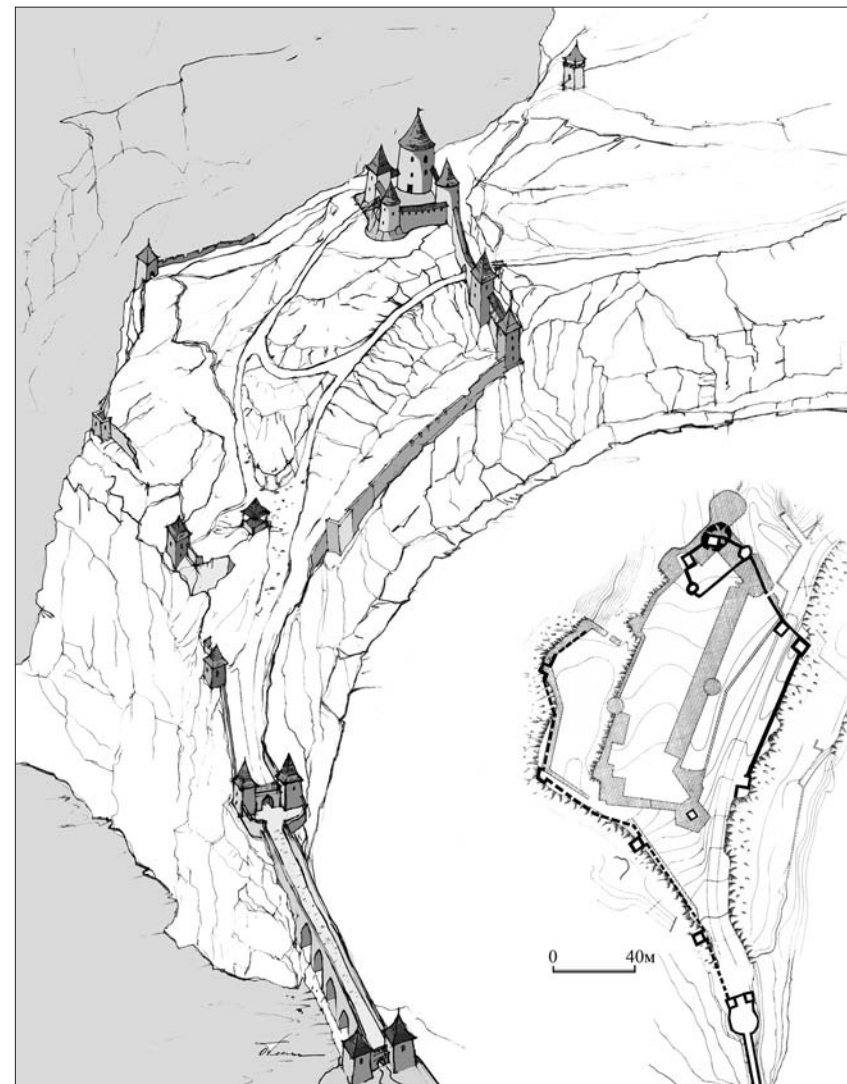
башти Нової Східної (між -11.62 та -12.96 м, а в нижньому ярусі башти Нової Східної, що відповідав рівню денної поверхні, — на рівні -15.06 м). Отже, на східній ділянці Північної батареї, прилеглий з півночі до північного оборонного мурі Старого замку між баштами Лянцкоронською та Новою Східною (завдовжки 60 м), зафіксовано пониження рівня материкової скелі в напрямку з заходу на схід на 5,06 м, що відповідає ухилу дороги 8,4% [32].

Як було встановлено археологічними дослідженнями, дорогу з півночі обмежувало валоподібне підвищення заввишки близько 1,3 м, в якому було зафіксовано сліди від вертикально поставлених дерев'яних субструкцій діаметром до 0,2 м. Поверх валу лежав щільний утрамбований шар завтовшки 0,2 м, датований за археологічним матеріалом XIII ст. Його верхня частина була зрізана в період спорудження Північної батареї. Л. Виногородська і П. Болтанюк датують дорогу XIV–XV ст. з застереженням можливого уточнення [33]. На нашу думку, таке датування є надто обережним, оскільки стратиграфічно шар XIII ст. напливає на бруковану поверхню дороги (іл. 7). Цей факт є серйозною підставою для заглиблення датування, яке має враховувати також особливості топографії замкового мису: адже варіантів розміщення дороги в умовах існування верхньої та нижньої терас, розділених стрімким схилом, було лише два, з яких пізніший (на нижній терасі) чітко датується 1544 роком.

Спорудження Північної батареї (1791 р.), наступна руйнація її західної частини (в місці розташування вежі Старої Рожанки та Пільної брами (1876 р.), а також прокладання в 1990-і рр. інженерних мереж саме на ділянці Північної батареї, біля башти Рожанки, де існувала стара Пільна брама, мінімізують перспективи археологічного виявлення неушкоджених культурних шарів та залишків середньовічних споруд. В результаті пошуків вежі Старої Рожанки, здійснених 2010 року [34], було відкрито потужну засипку XIX ст. на глибину понад 5 м, що частково перерізала, але здебільшого знищила середньовічні споруди та культурні шари на схилі при західному оборонному мурі: в 1876 р. мур було частково зруйновано і відновлено наприкінці XIX ст.

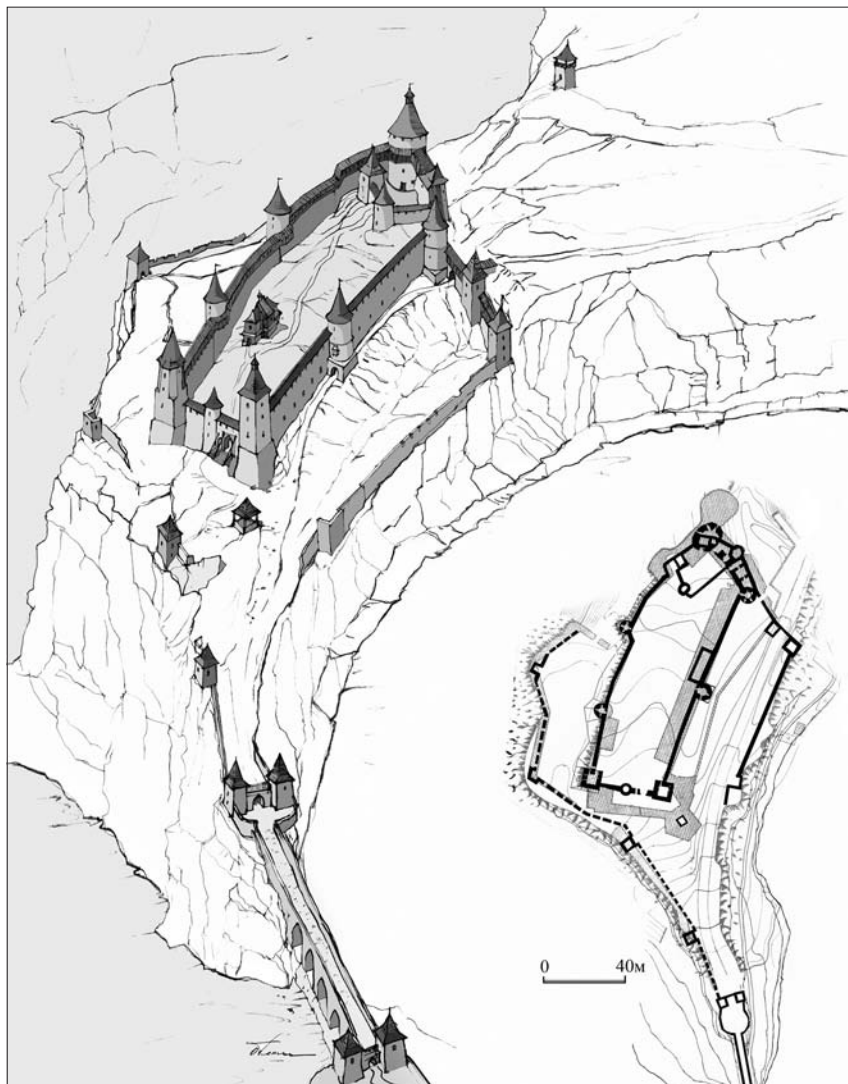
Отже, ґрунтуючись на архівних джерелах та даних натурних досліджень можна дійти висновку, що у литовський період історії Кам'янка (1340-і — 1430-і рр.) дорога до острова Старого міста проходила по вузькому уступу верхньої тераси замкового мису, над стрімким північним схилом, з боку якого дорогу обмежував невисокий вал. Стара Пільна брама знаходилась у давньому західному мурі Пригородка, на перепаді бровки верхньої тераси і схилу. В цей час на верхній терасі мису існував невеличкий чотиривежовий замок (іл. 8); дві вежі збереглися в основі існуючих башт Денної та Малої Західної, дві (вежа над Ровом та вежа Верхня Мала Південна) — у вигляді археологічних залишків. Замок походив з дако-римських часів і був частково модернізований у XIII ст. Наступну його модернізацію (в межах старої розпланувальної схеми) здійснили у 1350-ті рр. русько-литовські князі Кор'ятовичі: напільний західний мур замочку було потовщено та розбудовано невеличку прямокутну вежу Денну, яка набула овального абрису [35]. На схилі між верхньою та нижньою терасою, в створі західного мур, стояла вежа Стара Рожанка (Пільна), яка фланкувала стару Пільну браму. На схилі Пригородка, приблизно там, де нині знаходиться башта Лянцкоронська, дорога розгалужувалася на два рукави: один прямував до Замкового мосту і Старого міста, другий повертав до замочку.

Друга реконструкція, проведена Кор'ятовичами в 1370-ті рр., була спричинена стрімким розвитком вогнепальної зброї і появою фланкуючих башт. Концепцію замку було істотно змінено: він перетворився на багато-баштовий і територіально збільшився у східному напрямку в сім разів, охопивши майже всю верхню терасу замкового мису (іл. 9). Північний мур, що обмежив замковий двір, було протрасовано впритул до дороги, над розгалуженням якої поставлено надбрамну башту Лянцкоронську. Це промовисто свідчить про відсутність інших варіантів розміщення комунікації в умовах топографії замкового мису і неможливість перенести дорогу вбік. Разом з Рожанкою і Чорною та північними оборонним муром башта Лянцкоронська фланкувала дорогу на відстані майже 200 м — від Пільної брами до Замкового мосту. На жаль, даних для визначення часу формування при старій Пільній брамі двоярусної надбрамної споруди наразі недостатньо. Попередня археологічна розвідка, зроблена

Іл. 8. Видгляд замкових укріплень в середині XIV ст. (перша модернізація Кор'ятовичів). Аксонометрія, план. Заливкою показано укріплення 1350-х рр., прозорою штриховкою сучасний план замку.

Реконструкція О. П. Ламеницької. Рисунок автора

Іл. 9. Видяд замкових укріплень в 1370-ті рр. (друга модернізація Кор'ятовичів). Аксонометрія, план. Заливкою показано укріплення 1370-х рр., прозорою штриховкою сучасний план замку.

Реконструкція О. П л а м е н и ц ь к о ї. Рисунок автора

Є. П л а м е н и ц ь к о ю в 1975 р., свідчить, що дорогу при башті Рожанці також обмежувало валове укріплення [36], аналогічне виявленому при північному оборонному мурі.

Натурні дані свідчать, що на відтинку близько 100 м дорога йшла вздовж північного оборонного муру замку з пониженням: мис похило знижувався в бік перешийку. А відтак було порушено основне правило середньовічної фортифікації, за яким дороги на підступах до замків здебільшого піднімалися вгору, створюючи перешкоду на шляху супротивника до брами. При всіх топографічних перевагах замкової мис мав величезну фортифікаційну ваду: його напільна частина була значно вищою по відношенню до замку. Очевидно, саме з цієї причини башту Лянцкоронську поставили посередині північного муру замку, над старою дорогою, для створення додаткової перешкоди.

Роль першої лінії оборони замку виконував західний муру замку та Пригородка, підсилений з боку північного схилу єдиною на цій ділянці вежею Пільною (пізніше Старою Рожанкою). З появою у XV ст. у каньйоні башти Водної при мурі з'явилася стаціонарна комунікація (таємний хід) з берегом Смотрича, звідки здійснювали водозабір для потреб замку. Другою лінією оборони був схил Пригородка з надбрамною баштою Лянцкоронською та фланкуючими — Рожанкою та Чорною. Подальший розвиток артилерії спричинив підсилення приступного боку замку. Першу лінію оборони було підсилено п'ятикутною баштою-пунктоном Новою (Новою Західною) та потужною системою фортифікацій нової Пільної брами, яка увібрала в себе давній муру та вежу Стару Рожанку. Відповідно другу лінію було посилено фланкуючою баштою Новою Східною. Дорогу було перенесено на нижню терасу Пригородка, яка знаходилась під щільним обстрілом з північного муру замку та кількох башт — Рожанки, Лянцкоронської, Чорної та Нової Східної.

З появою нової Пільної брами втратили актуальність відразу кілька елементів північно-західних та північних укріплень, на основі яких раніше формувалася система в'їзду — стара Пільна брама, стара дорога та брама у башті Лянцкоронській. Проїзди у старій Пільній брәмї та у башті Лянцкоронській було замуровано. Водночас Нова Пільна брама стала основним комунікаційним вузлом як на дорозі до міста, так і у системі сполучення замку з береговою системою водозбору у башті Водній. Попри руйнації і реконструкції, яких зазнав Старий замок, обидві лінії оборони та обидві комунікації (дорога та таємний хід до води) функціонували до кінця XVIII століття.

Система оборони в'їзду до Кам'янецького замку за складністю топографічних умов, кількістю фортифікаційних елементів, оригінальністю оборонної концепції та хронологічною багатозаровістю (II—XVIII ст.) не має аналогів на теренах України. Особливий інтерес становить литовська концепція організації в'їзду до Старого міста безпосередньо через укріплення замку. Це сміливе фортифікаційне рішення є свідченням запасу обороноздатності тогочасного замку. Відтак навряд чи можна погодитися

з твердженням, висловлюваним деякими істориками, що замок литовського періоду частково був дерев'яним.

1. *Пламеницька О.* Оборонно-гідротехнічний комплекс у Кам'янці-Подільському // Пам'ятки України: Історія та культура. — 1998. — № 3–4. — С. 88–96; *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний — ранньомодерний час). — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2012. — С. 279–309.
2. Для зручності традиційно прийнято орієнтацію “схід–захід”.
3. *Jabłonowski A.* Zamek kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. — Т. III. — Warszawa, 1882. — С. 16.
4. *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis... — С. 110–130.
5. *Грушевський М.* Опис подільських замків 1494 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. VII. — Кн. 3. — Львів, 1895. — С. 13.
6. *Jabłonowski A.* Op. cit. — S. 15; Inwentarz i Lustracje starostw: Kamieniec Podolskiego i Latyczowskiego. Rok 1613. Xięga Nr 652/1. — Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa. — Archiwum Skarbu Koronnego. — Dz. LVI. — Sygn. K-4/1. — К. 55–56.
7. Цю “нову” браму за місцем розташування з напільного боку замку (за аналогією зі “старою Пільною брамою”), ми надалі називатимемо “Пільною”.
8. Для зручності викладу укріплення Старого замку, розташовані по лінії його північного оборонного муру (між баштами Рожанкою та Новою Східною) називатимемо північними, а по лінії західного муру Пригородка (між баштами Рожанкою та Водною) — північно-західними.
9. *Jabłonowski A.* Op. cit. — S. 16.
10. *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis... — С. 228–231.
11. *Там само.* — С. 520–523.
12. *Пламеницька О., Пламеницька Є.* Кам'янець-Подільський — місто на периферії Римської імперії: Найдавніша урбаністична структура і фортифікації // Пам'ятки України: Історія та культура. — 1999. — № 4. — С. 30–33.
13. *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis... — С. 351–360.
14. *Там само.* — С. 357.
15. *Jabłonowski A.* Op. cit. — S. 16–17.
16. *Ibid.* — S. 15.
17. *Ibid.* — S. 16.
18. *Ibidem.*
19. *Ibidem.*
20. *Ibidem.*
21. *Ibid.* — S. 15.
22. Див. прим. 6.
23. “Ku bramie od pola sztuki w ziemi mura pustego niekrytego stoi od niego wschodki na dół do baszty; nad tym murem izdebka murowana, kędy przed tym łaźnia bywała, tam drzwi na zawiasach z wrzeczadłem i kantabą sień przed nią, u niej drzwi na zawiasach, z sieni komora w murze; na wierzchu druga, drzwi na zawiasach, okna z kratami, tam długich dwie, przez sień przejście blankami na basztę w której studnia, a do studni z fundamentu pod ziemią od rzeki Smotrycza, dla przejścia wody murowany kanał; nad tym wszystkim dach. Braма od pola ma w sobie od zamku wrota dwieście z zaporą żelazną i kłódką; w bramie izbica albo taras dębowy rozebrany i na dwie kupie złożony dla obrony w bramie [...] Nad bramę wschod kamienny do sieni w pułwschodów w prawą stronę komora bezdrzwi w sieni okno z kratą, kuchnia murowana bez komina z niej izba i komora, i obojga drzwi na zawiasach, komora połapu nie ma; w oknach trzech kraty żelazne; z sieni przeciwko tajemnik sklepiony ziemią idzie aż do baszty Dziedzińcowej gdzie więźniów sadszają, i tam przez basztę tę było przejście do Dziedzińca, ale drzwi

- zamurowane aby złoczyńcy nie uciekali” (“До брами від поля шматок в землі муру пустого ненакритого стоїть, від нього східці вниз до башти; над тим муром кімнатка мурована, де перед тим лазня була, там двері на завісах з засувом та клямкою сіни перед нею, в ній двері на завісах, вікна з ґратами, там двоє довгих, через сіни перехід зубцями на башту в якій криниця, а до криниці з фундаменту під землею від річки Смотрича, для проходу води муrowаний канал; над усім цим дах. Брама з поля має в собі з боку замку ворота подвійні з залізним засувом і замком; у брамі ізбиця або тарас дубовий розібраний і на дві купі складений для оборони в брамі [...] Наверх брами сходи кам'яні до сіней і напівсходи праворуч [в північний бік, оскільки до брами заходили зі сходу. — *О.П.*] комора без дверей в сінях вікно з ґратами кухня муrowана без комина, з неї кімната і комора, і обидвоє дверей на завісах, комора стелі не має; у трьох вікнах ґрати залізні; з сіней навпроти тайник склепінчастий в землі йде аж до башти Надвірної де злочинців саджають, і там через цю башту був перехід до двору, але двері замуrowані, щоб злочинці не тікали”). — Inwentarz i lustracje starostw... — К. 55–55-в. (Переклад зі старопольської *О. Пламеницької*).
24. У період, коли проводили опис, галереї були розмонтовані і лежали “двома купами” в будинку брами. Їх змонтовували на мурах в період бойових дій.
 25. “Ta brama wszystka się rozerwała i wali się na dół ku rzecie z skały, potrzebuje kosztu wielkiego i prędkiego ratunku, gdyż już prawie ruinam minatur”. — Inwentarz i lustracje starostw... — К. 56.
 26. “Od pola wzwód, z niego most na izbicach drewniany przez przekop” (“Від поля звідний міст, від нього міст на ізбицях дерев'яний через рів”). — Inwentarz i lustracje starostw... — К. 55-в.
 27. *Пламеницька О.* Кам'янець-Подільський. — К.: Абрис, 2004. — С. 111.
 28. Дослідження здійснювала група архітекторів-реставраторів (С. Буркацький, Л. Лернер, А. Тюпич) під керівництвом Є. Пламеницької. Авторка безпосередньо брала участь у виконанні обмірів та досліджень підземної частини башти Лянцкоронської.
 29. Археологічні розвідки виконувала експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом канд. іст. наук Л. Виногородської.
 30. Обміри Старого замку та споруд, прилеглих до нього (Замковий міст), проводяться з прив'язкою до єдиного “нульового” рівня, який становить 190.01 м за Балтійською системою висот. Цей рівень, що проходить у рівні блокам'яного поясу між першим та другим ярусом башти Рожанки, умовно прийнято в 1960-ті рр. для висотної прив'язки всіх споруд, що дозволяє виконувати аналіз будівельної стратиграфії топографічно відлеглих об'єктів.
 31. *Виногородська Л., Болтанюк П.* Археологічні дослідження Північного бастиону замку у м. Кам'янець-Подільський у 2008–2010 рр. // Актуальні проблеми археології. Тези міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура. — Тернопіль: Астон, 2010. — С. 102–104.
 32. *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis... — С. 227–231.
 33. *Виногородська Л., Болтанюк П.* Вказ. праця. — С. 103.
 34. Археологічна розвідка була проведена Л. Виногородською та П. Болтанюком.
 35. *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis. — С. 203–209.
 36. *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis. — С. 228–229.

КОМПЛЕКС СЕВЕРО-ЗАПАДНЫХ УКРЕПЛЕНИЙ ВОРОТ СТАРОГО ЗАМКА В КАМЕНЦЕ-ПОДОЛЬСКОМ

Ольга Пламеницька

Аннотация. В статье поднимается вопрос актуальности исследования фортификаций Украины в аспекте изучения организации обороны въездных укреплений средневековых замков, крепостей и городов. Рассмотрены